

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИРІШЕННЯ СУДАМИ СПОРІВ ПРО ВИЗНАННЯ ЗАПОВІТІВ НЕДІЙСНИМИ

Олександр Кухарєв, доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ, к. ю. н., доцент

Спори про визнання заповітів недійсними становлять одну з найбільш поширених категорій справ, що розглядаються судами за правилами цивільного судочинства. Складність цієї категорії спорів пояснюється тим, що на момент виникнення спадкового правовідношення спадкодавця вже немає серед живих. Отже, одержання інформації про обставини та факти, що мають значення для справи, з об'єктивних причин є ускладненим.

Відповідно до ст. 1257 Цивільного кодексу України¹ заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним. За позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідає його волі. Недійсність окремого розпорядження, що міститься у заповіті, не має наслідком недійсності іншої його частини.

У разі недійсності заповіту спадкоємець, який за цим заповітом був позбавлений права на спадкування, одержує право на спадкування за законом на загальних підставах.

Заповіт може бути визнаний недійсним лише за наявності підстав, визначених у ЦК. При цьому **закон не передбачає можливості внесення змін до змісту заповіту після відкриття спадщини, оскільки таким чином змінюється воля спадкодавця, що є неприпустимим.** Право на внесення змін до заповіту належить виключно заповідачеві.

Підставою недійсності заповіту є недотримання заповідачем у момент складення будь-якої з вимог, додержання якої необхідне для чинності цього правочину. Аналіз загальних норм про правочини (гл. 16 ЦК) та спеціальних про заповіт (гл. 85 ЦК) дозволяє виділити наступні **вимоги, дотримання яких є необхідним для чинності заповіту:**

1	зміст заповіту не може суперечити положенням ЦК, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства
2	заповіт може скласти фізична особа з повною цивільною дієздатністю
3	заповіт складається особисто заповідачем
4	волевиявлення заповідача повинно бути вільним і відповідати його внутрішній волі
5	заповіт вчиняється в письмовій формі, посвідчується нотаріусом або іншими посадовими чи службовими особами, вичерпний перелік яких наведений у ст. 1251, 1252 ЦК

¹ Далі за текстом — ЦК.

При вирішенні питання про недійсність заповіту принципове значення має наявність в особі права на звернення до суду з відповідним позовом, тобто чи належить позивач до кола осіб, наділених правом на оскарження спірного заповіту. В тому випадку, якщо наявність чи відсутність заповіту не впливає на одержання такою особою права спадкування, суд відмовляє у позові. Це зумовлено тим, що закликання до спадкування спадкоємців за заповітом не порушує права та інтереси такої особи. По одній з цивільних справ Верховний Суд України² зробив висновок, що оскільки позивачка не може спадкувати в порядку представлення після смерті двоюрідної тітки, вона не може оскаржувати й спірний заповіт³.

Позивачами у досліджуваній категорії спорів є спадкоємці за законом, які усунені від спадкування змістом заповіту і які закликатимуться до спадкування у разі визнання його недійсним.

Відповідачами виступають спадкоємці, на користь яких складено заповіт.

ЩОДО НОТАРІУСА

Окремо слід вказати на процесуально-правове становище нотаріуса у справах про визнання заповіту недійсним. Аналіз судової практики свідчить, що до участі у справах, пов'язаних із недійсністю заповітів, часто залучають нотаріусів, причому в різному процесуально-правовому статусі (відповідачі, співвідповідачі, треті особи, свідки). Водночас згідно з п. 18 постанови Пленуму ВСУ від 30.05.08 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування»⁴, у справах про спадкування нотаріуси не є заінтересованими особами і не повинні залучатися до участі у справі.

Як зазначається в п. 6 узагальнення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ⁵ від 07.02.14 р. № 2 «Про судову практику розгляду справ про оскарження нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні»⁶, нотаріус може бути відповідачем лише в разі оскарження відмови від вчинення нотаріальної дії або процедури її вчинення.

При цьому такі вимоги до нотаріуса підлягають розгляду в позовному провадженні за правилами цивільного судочинства як спір про право. Тоді в разі подання позову щодо оскарження нотаріальної дії з підстав недотримання приватним нотаріусом вимог чинного законодавства при їх вчиненні відповідачем буде сам приватний нотаріус. У разі пред'явлення вказаних позовних вимог до державного нотаріуса відповідачем буде відповідна державна нотаріальна контора. Це зумовлено тим, що державний нотаріус, крім загального статусу нотаріуса, також має особливий статус — працівника юридичної особи, тобто державної нотаріальної контори.

Отже, **нотаріуси (приватні нотаріуси або державні нотаріальні контори) залучаються як відповідачі виключно у справах, пов'язаних із оскарженням нотаріальних дій або відмовою в їх вчиненні, у зв'язку з оформленням спадщини. У справах про визнання заповітів недійсними такі особи не повинні залучатися як відповідачі.**

У цивільних справах, пов'язаних з вирішенням спорів про недійсність заповітів, державні нотаріальні контори або приватні нотаріуси залучаються як треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, якщо позивач обґрунтовує свої вимоги неправомірними діями нотаріуса.

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАННЯ ЗАПОВІТУ НЕДІЙСНИМ

Суд розглядає справу за позовом про визнання заповіту недійсним після відкриття спадщини, з якою закон пов'язує смерть особи або оголошення її померлою (ч. 1 ст. 1220 ЦК), адже до цього моменту відносини спадкового наступництва не виникають. До настання смерті або оголошення фізичної особи померлою цивільні правовідносини не регулюються нормами спадкового права. Згідно з п. 17 постанови Пленуму ВСУ № 7, право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникає лише після смерті заповідача.

² Далі за текстом — ВСУ.

³ Рішення ВСУ від 03.03.10 р. у справі № 6-30405св09 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8532122>.

⁴ Далі за текстом — постанова Пленуму ВСУ № 7.

⁵ Далі за текстом — ВССУ.

⁶ Узагальнення «Про судову практику розгляду справ про оскарження нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні»: затв. постановою Пленуму ВССУ від 07.02.14 р. № 2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html.

Водночас в окремих випадках суди визнають не-дійсними заповіти ще за життя заповідачів.

Так, позивачка звернулася до суду із позовом до свого чоловіка, в якому просила визнати нікчемним їх спільний заповіт. У позові на обґрунтування вимог зазначалося, що в червні 2007 р. позивачка разом із чоловіком звернулись до приватного нотаріуса Козятинського районного нотаріального округу Вінницької області для складення заповіту подружжя. 07.06.07 р. цим приватним нотаріусом було посвідчено заповіт подружжя щодо майна, яке належить їм на праві спільної сумісної власності. Після цього подружжя вирішило скасувати спільний заповіт та з цього приводу разом звернулось до нотаріуса з відповідною заявою. Однак їм було відмовлено у скасуванні спільного заповіту на тій підставі, що в заповіті невірно вказано ідентифікаційний номер чоловіка за даними державного реєстру фізичних осіб — платників податків. У зв'язку з цим позивач вважав, що вказаний заповіт оформлений з порушенням чинного законодавства, тому його необхідно визнати нікчемним. Рішенням Козятинського районного суду Вінницької області від 22.12.14 р. з наведених підстав було визнано нікчемним заповіт подружжя за життя обох з подружжя, які його склали. Причому як на норму матеріального права суд послався на ст. 1257 ЦК⁷.

Слід відзначити, що особливості заповіту як одностороннього правочину унеможливають застосування до правовідносин з недійсності заповіту всіх без винятку загальних норм про недійсні правочини, розміщених у гл. 16 ЦК.

Зокрема, **заповіт як односторонній правочин не може бути визнаний судом недійсним у зв'язку із його складенням під впливом обману (ст. 230 ЦК)**, на чому наголошується в п. 20 постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.09 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»⁸.

Як підстава для визнання недійсним заповіту не може застосовуватися й ст. 233 ЦК, якою визначено недійсність правочину, вчиненого особою під

впливом тяжкої для неї обставини і на край невідгідних умовах. Наведена норма зумовлює необхідність встановлення наступних фактів: тяжкі обставини, в яких перебувала особа, і що змусило її вчинити правочин; цей правочин було вчинено на край невідгідних умовах. Враховуючи, що заповіт є одностороннім правочинном, відсутні підстави для застосування ст. 233 ЦК⁹.

Відповідно до ст. 219 ЦК у разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину такий правочин є нікчемним. Суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі.

Проте ст. 219 ЦК є загальною щодо досліджуваних правовідносин, а тому у зв'язку з наявністю спеціальної норми (ч. 1 ст. 1257 ЦК) не може бути застосована. Це означає, що **суд не може на підставі ст. 219 ЦК визнати дійсним заповіт, який є нікчемним у зв'язку з порушенням вимог щодо його форми та порядку посвідчення.** У цьому разі судам слід застосовувати ст. 1257 ЦК, оскільки норми гл. 85 ЦК не передбачають можливості визнання заповіту дійсним.

Крім того, правочин може бути дійсним лише тоді, коли він відповідає справжній волі особи, яка його вчинила. Навряд чи можна встановити цей факт після смерті цієї особи. Висновок суду в будь-якому разі буде ґрунтуватися на непрямих доказах і припущеннях. До того ж у більшості випадків позивачами виступають спадкоємці за заповітом, які є зацікавленими особами¹⁰.

Так, Рішенням апеляційного суду було визнано дійсним заповіт, посвідчений сільським головою, який не мав повноважень на вчинення нотаріальних дій. Апеляційний суд виходив із того, що судом не взято до уваги положення ч. 2 ст. 219 ЦК, згідно з якими суд може визнати правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його

⁷ Рішення Козятинського районного суду Вінницької області від 22.12.14 р. у справі № 133/3583/14-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42069908>.

⁸ Далі за текстом — постанова Пленуму ВСУ № 9.

⁹ Ухвала ВССУ від 22.01.14 р. у справі № 6-46032св13 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36856222>.

¹⁰ Печений О. П. Спори про спадщину: аналіз типових помилок у справах про спадкування за заповітом // Вісник Верховного Суду України. — 2010. — № 9. — С. 36 — 37.

вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі.

Скасовуючи рішення апеляційного суду, ВССУ виходив з того, що оскільки недійсність заповіту встановлена законом, він не може бути визнаний дійсним в судовому порядку. Апеляційний суд неправильно визначився із характером спірних правовідносин та нормою матеріального права, яка їх регулює, дійшов помилкового висновку про те, що нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним з підстав, передбачених ч. 2 ст. 219 ЦК¹¹.

УМОВИ ДЛЯ ВИЗНАННЯ ЗАПОВІТУ НЕДІЙСНИМ

У ст. 1257 ЦК виокремлені **три умови для визнання заповіту недійсним:**

1. Складення заповіту особою, яка не мала на це права.

Відповідно до ст. 1234 ЦК право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Отже, недійсність заповіту в цьому випадку пов'язана із вчиненням такого правочину особою за межами своєї дієздатності. Заповіт, складений особою, яка не мала на це права, зокрема, недієздатною, малолітньою, неповнолітньою особою (крім осіб, які в установленому порядку набули повну цивільну дієздатність), особою з обмеженою цивільною дієздатністю, представником від імені заповідача, є нікчемним, тому на підставі ст. 215 ЦК визнання такого заповіту недійсним судом не вимагається.

2. Порухення форми та порядку посвідчення.

Ця умова охоплює наступні склади недійсних заповітів:

- 1) складений з порушенням загальних вимог щодо його форми;
- 2) посвідчений не уповноваженою на це особою;
- 3) посвідчений уповноваженою особою, але з порушенням вимог, установлених у законі;

4) посвідчений за відсутності свідків у випадках, коли присутність не менш як двох свідків при посвідченні заповіту є обов'язковою (абз. 3 ч. 2 ст. 1248 ЦК).

Загальні вимоги до форми заповіту визначені у ст. 1247 ЦК. Так, заповіт складається у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складення. Заповіт має бути особисто підписаний заповідачем. Якщо фізична особа у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноручно, за її дорученням текст правочину у її присутності підписує інша особа. Підпис іншої особи на тексті правочину, що посвідчується нотаріально, засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на вчинення такої нотаріальної дії, із зазначенням причин, з яких текст правочину не може бути підписаний особою, яка його вчиняє.

У ст. 1247 ЦК містяться вимоги, які мінімально необхідні для чинності заповіту, а їх недотримання тягне нікчемність заповіту згідно з ч. 1 ст. 1257 ЦК.

Судова практика склалася таким чином, що незначні, формальні порушення процедури посвідчення заповітів не можуть визнаватися підставою для недійсності цього правочину. Зокрема, посилання на порушення таємниці заповіту само по собі не може бути підставою для визнання заповіту недійсним, якщо він складений відповідно до волевиявлення спадкодавця¹². Крім того, несвоєчасне внесення відомостей про заповіт до Спадкового реєстру аналогічно не може визнаватися підставою для недійсності правочину¹³. Наприклад, реєстратор відмовляє у внесенні відомостей до Спадкового реєстру якщо відсутня плата за внесення відомостей або якщо оплату здійснено не в повному обсязі (п. 2.8 Положення про Спадковий реєстр¹⁴). Безумовно, зазначена обставина не повинна впливати на дійсність заповіту.

Також відсутність у заповідача паспорта громадянина України не є достатньою підставою для визнання заповіту недійсним¹⁵. Описки та інші незначні порушення складення, підписання заповіту не тягнуть

¹¹ Ухвала ВССУ від 23.04.14 р. у справі № 6-2363св15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38456922>.

¹² Ухвала ВСУ від 24.01.07 р. // Спадкування за законодавством України. Коментар. Судова практика: [зб. нормат. актів]. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 291 — 293.

¹³ Ухвала ВССУ від 19.08.15 р. у справі № 6-8560св15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/49234165>; Ухвала ВССУ від 24.12.14 р. у справі № 6-38272св14 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42009904>.

¹⁴ Положення про Спадковий реєстр: затв. наказом Міністерства юстиції України від 07.07.11 р. № 1810/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0831-11/print1478382555758058>.

¹⁵ Постанова ВСУ від 26.12.11 р. у справі № 6-73ц11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/FF81F6D780C50D96C2257C92003A5FCA](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FF81F6D780C50D96C2257C92003A5FCA).

його недійсність, якщо судом встановлено, що вони не впливають на вільне волевиявлення заповідача. Як зазначено у п. 6 листа ВССУ від 16.05.13 р. № 24-753/0/4-13 «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування»¹⁶, відсутність у тексті заповіту напису, що він складався та посвідчувався поза приміщенням нотаріальної контори, виконкому місцевої ради, але в межах нотаріального округу, не є істотною умовою для визнання заповіту недійсним, якщо судом буде встановлено, що форма заповіту відповідає вимогам ст. 1247 ЦК і волевиявлення заповідача було вільним.

Заповіти можуть посвідчуватися не лише нотаріусами, а й посадовими особами органу місцевого самоврядування. При цьому має бути враховано, що за змістом ст. 1251 ЦК **заповіт може бути посвідчений уповноваженою на це посадовою особою органу місцевого самоврядування лише за відсутності нотаріуса у населеному пункті**. Аналогічне за змістом правило міститься також у ст. 1 Закону України від 02.09.93 р. № 3425 «Про нотаріат». Обставинами, які надають заповідачеві можливість вибору суб'єкта посвідчення, не можуть виступати великі черги в нотаріальній конторі, відсутність грошей тощо. За наявності в населеному пункті нотаріуса, саме до нього має звернутися особа для посвідчення заповіту.

ВСУ, розглянувши цивільну справу про визнання заповіту недійсним, відзначив наступне. Спадкодавець проживав в м. Вільнянську Запорізької області, на території якого є державна нотаріальна контора та приватні нотаріуси. Тому заповідач для посвідчення заповіту повинен був звернутися до нотаріуса, а не до секретаря виконавчого комітету Павлівської сільської ради Вільнянського району Запорізької області. З цих міркувань рішення суду про відмову в позові про визнання заповіту недійсним було скасовано, а справу передано на новий розгляд до суду першої інстанції¹⁷.

Як свідчить аналіз судової практики, суди часто визнають недійсними заповіти, посвідчені посадовою особою органу місцевого самоврядування (ст. 1251 ЦК) та іншою посадовою, службовою особою (ст. 1252 ЦК).

Причому під час розгляду цивільної справи виявляються порушення порядку посвідчення заповіту, що не впливають на свободу волевиявлення заповідача, а мають переважно характер порушення процедури. Тим не менш, суди кваліфікують такі порушення як суттєві і на їх підставі визнають відповідні заповіти недійсними.

Згідно з п. 1.2 Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування¹⁸, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 11.11.11 р. № 3306/5, нотаріальні дії вчиняють посадові особи, на яких за рішенням відповідного органу місцевого самоврядування покладено вчинення цих дій. У зв'язку з цим суди при вирішенні питання про недійсність заповіту мають перевірити, чи приймалося органом місцевого самоврядування рішення щодо надання відповідним особам права вчиняти нотаріальні дії, в тому числі посвідчувати заповіти. Якщо таке рішення не приймалося, то заповіт вважатиметься посвідченим з порушенням законодавства.

ВССУ погодився із рішенням апеляційного суду про нікчемність заповіту, посвідченого секретарем сільської ради. Недійсність заповіту обґрунтовувалася тим, що виконавчим комітетом сільської ради не приймалося рішення про покладення на секретаря сільської ради повноважень на вчинення нотаріальних дій, що є порушенням діючого законодавства, а тому є підставою для визнання заповіту нікчемним відповідно до положень ч. 1 ст. 1257 ЦК¹⁹.

По іншій цивільній справі ВССУ визнав порушенням посвідчення заповіту секретарем сільської ради, якій розпорядженням голови сільської ради від 30.12.11 р. надано право на вчинення нотаріальних дій. Проте на час посвідчення заповіту секретар сільської ради перебувала в щорічній відпустці, а її обов'язки, у тому числі в частині вчинення нотаріальних дій, було надано головному бухгалтеру сільської ради. З цих підстав рішення апеляційного суду про відмову у позові про встановлення нікчемності заповіту було відмовлено, а справу передано на новий розгляд до суду апеляційної інстанції²⁰.

¹⁶ Лист ВССУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16.05.13 р. № 24-753/0/4-13 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13>.

¹⁷ Ухвала ВСУ від 28.04.10 р. у справі № 6-15249св09 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9341861>.

¹⁸ Далі за текстом — Порядок № 3306/5.

¹⁹ Ухвала ВССУ від 02.12.15 р. у справі № 6-20132ск15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54224714>.

²⁰ Ухвала ВССУ від 16.09.15 р. у справі № 6-12242св15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51982572>.

Окремо слід вказати на судову практику у справах про визнання **недійсними заповітів, посвідчених нотаріусами за межами свого нотаріального округу**.

01.10.08 р. до Закону України «Про нотаріат» була внесена ст. 13¹, відповідно до ч. 3 якої нотаріус не вправі здійснювати нотаріальну діяльність за межами свого нотаріального округу, за винятком заміщення інших нотаріусів у випадках, передбачених цим Законом.

У рішенні ВСУ від 02.06.10 р. наголошувалося, що заповіт, посвідчений нотаріусом за межами свого нотаріального округу, складено з порушенням вимог законодавства, у зв'язку з чим такий заповіт не може бути визнаний дійсним²¹.

Окремо щодо посвідчення заповіту нотаріусом за межами свого нотаріального округу ВСУ була висловлена правова позиція у постанові від 20.02.13 р., яка зводиться до наступного. У силу ст. 13¹ Закону України «Про нотаріат», п. 11 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 03.03.04 р. № 20/5 (втратила чинність), нотаріальний округ — територіальна одиниця, в межах якої нотаріус здійснює нотаріальну діяльність і в межах якого знаходиться державна нотаріальна контора, в якій працює державний нотаріус, або робоче місце приватного нотаріуса. Нотаріальні округи визначаються відповідно до адміністративно-територіального устрою України. У містах з районним поділом округом діяльності нотаріуса є вся територія міста. У разі зміни адміністративно-територіального поділу України, в результаті якого розташування робочого місця приватного нотаріуса увійшло до іншого нотаріального округу, нотаріальна діяльність відповідних нотаріусів повинна бути зареєстрована в цьому нотаріальному окрузі. Нотаріальні дії

вчиняються в приміщенні державної нотаріальної контори, у державному нотаріальному архіві, приміщенні, яке є робочим місцем приватного нотаріуса. В окремих випадках, коли фізична особа не може з'явитися в зазначене приміщення, а також коли того вимагають особливості посвідчуваного правочину, такі нотаріальні дії можуть бути вчинені поза вказаними приміщеннями, але в межах нотаріального округу. Нотаріус не вправі здійснювати нотаріальну діяльність за межами свого нотаріального округу, за винятком заміщення інших нотаріусів у випадках, передбачених Законом.

Нотаріальна діяльність здійснюється нотаріусом в межах свого нотаріального округу незалежно від того, де знаходиться приміщення, яке є робочим місцем нотаріуса: в межах нотаріального округу або поза його межами²².

І хоча ВСУ у наведеній правовій позиції прямо не висловився про недійсність заповіту, посвідченого нотаріусом за межами свого нотаріального округу, практика судів йде саме таким шляхом. Прimitно, що суди визнають недійсними заповіти, посвідчені нотаріусами за межами свого нотаріального округу, посилаючись саме на правову позицію ВСУ від 20.02.13 р. у справі № 6-2цс13²³.

Наприклад, ВССУ в ухвалі від 18.05.16 р. відзначив, що враховуючи ту обставину, що оспорюваний заповіт було посвідчено державним нотаріусом Світловодської районної державної нотаріальної контори, яка обслуговує Світловодський районний нотаріальний округ, визначений відповідно до адміністративно-територіального устрою Світловодського району, на території Світловодського міського територіального округу, тобто поза межами свого нотаріального округу, тому правильним є висновок апеляційного суду про визнання вказаного заповіту недійсним²⁴.

²¹ Рішення ВСУ від 02.06.10 р. у справі № 6-24817св08 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9889866>.

²² Постанова ВСУ від 20.02.13 р. у справі № 6-2цс13 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/96FEC8E1B5A0ADC2C2257C92003A695E](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/96FEC8E1B5A0ADC2C2257C92003A695E).

²³ Див., напр.: рішення Приморського районного суду м. Одеси від 17.06.15 р. у справі № 522/1098/15-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/45869186> %; рішення Ленінського районного суду м. Миколаєва від 15.04.14 р. у справі № 2/489/946/14 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38252980>; ухвала апеляційного суду Одеської області від 24.05.16 р., провадження № 22-ц/785/2301/16 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58036272>; рішення Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської області від 25.11.15 р. у справі № 500/2918/15-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53854774>.

²⁴ Ухвала ВССУ від 18.05.16 р. у справі № 401/3540/15-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57786908>.

Таким чином, **заповіт, посвідчений нотаріусом за межами свого нотаріального округу, є недійсним**²⁵.

Поширеною підставою для пред'явлення позову про визнання заповіту недійсним є відсутність у тексті заповіту вказівки, що він складався та посвідчувався поза приміщенням нотаріальної контори або сільської ради. Законодавством дозволяється вчинення нотаріальних дій поза приміщенням державної нотаріальної контори, державного нотаріального архіву, приміщенням, яке є робочим місцем (конторою) приватного нотаріуса, а також поза приміщенням органу місцевого самоврядування. Однак у такому разі у посвідчувальному написі та в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій обов'язково зазначається місце вчинення нотаріальної дії (удома, у лікарні, за місцезнаходженням юридичної особи тощо) із зазначенням адреси, а також причин, з яких нотаріальна дія була вчинена поза вказаними приміщеннями (п. 3 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, абз. 2 п. 2.1 Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування).

Якщо буде встановлено, що у посвідчувальному написі та в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій такі відомості не наведено, проте форма заповіту відповідає вимогам ст. 1247 ЦК і волевиявлення заповідача було вільним, це не може бути підставою для визнання заповіту недійсним. Та обставина, що в тексті заповіту не вказано про його посвідчення за межами приміщення нотаріальної контори, виконанню місцевої ради, не є істотною в такій мірі, що тягне визнання заповіту недійсним у цілому.

У судовій практиці зустрічаються випадки визнання недійсними заповітів, посвідчених хоча і за участю свідків, як того вимагає абз. 3 ч. 2 ст. 1248 ЦК, проте із встановленими порушеннями порядку посвідчення. Причому недійсним визнається заповіт, посвідчений посадовими, службовими особами без участі свідків (ч. 7 ст. 1252 ЦК), а також хоч із залученням свідків, але з порушенням ст. 1253 ЦК — заповіт підписано

особами, які не можуть бути свідками. Так, свідками не можуть бути: 1) нотаріус або інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт; 2) спадкоємці за заповітом; 3) члени сім'ї та близькі родичі спадкоємців за заповітом; 4) особи, які не можуть прочитати або підписати заповіт.

*Зокрема, ВСУ погодився з рішенням апеляційного суду про недійсність заповіту, складеного з порушенням вимог закону, оскільки заповіт було вчинено при свідках, одним з яких усупереч вимогам ст. 1253 ЦК був батько спадкоємця*²⁶.

3. НЕВІДПОВІДНІСТЬ ВОЛІ ТА ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ ЗАПОВІДАЧА

Воля — внутрішнє бажання заповідача визначити долю спадщини на випадок своєї смерті шляхом складення особистого розпорядження (заповіту).

Волевиявлення — це зовнішній прояв внутрішньої волі, який знаходить своє втілення в заповіті, складеному та посвідченому відповідно до вимог, передбачених ЦК²⁷.

Невідповідність волі та волевиявлення є поширеною підставою для визнання заповіту недійсним. Мова йде про випадки, коли дієздатна особа в момент вчинення правочину не розуміла значення своїх дій та не могла керувати ними. У п. 16 постанови Пленуму ВСУ № 9 роз'яснено, що правила ст. 225 ЦК поширюються на ті випадки, коли фізичну особу не визнано недієздатною, однак у момент вчинення правочину особа перебувала в такому стані, коли вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (тимчасовий психічний розлад, нервове потрясіння тощо). По таких справах суд призначає посмертну судово-психіатричну експертизу (п. 18 постанови Пленуму ВСУ № 7).

Оскільки у ч. 1 ст. 225 ЦК України вживається термін «момент вчинення правочину», то в разі призначення психіатричної експертизи слід ставити перед експертом запитання стосовно конкретно визначеного відрізка часу, оскільки протягом дня психічний стан

²⁵ Водночас судова практика щодо недійсності заповітів, посвідчених нотаріусами за межами нотаріального округу, піддається критиці в юридичній літературі. Див., напр.: Спасибо-Фатєєва І. В., Печений О. П. Недійсність заповіту: пошук оптимальної моделі збереження останньої волі заповідача (щодо юридичних наслідків посвідчення заповіту за межами нотаріального округу) // Вісник Верховного Суду України. — 2016. — № 3. — С. 43 — 48.

²⁶ Ухвала ВСУ від 06.04.11 р. у справі № 6-19685св09 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14887516>.

²⁷ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). — Т. 12: Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. — Х., 2009. — С. 287.

особи може змінюватись. Відтак висновок такої експертизи має стосуватися стану особи саме на момент вчинення правочину.

Водночас згідно зі ст. 147 Цивільного процесуального кодексу України²⁸ висновок експерта для суду не є обов'язковим і оцінюється за загальними правилами оцінки доказів. Незгода суду з висновком експерта повинна бути мотивована в рішенні або ухвалі.

Висновок про тимчасову неієздатність учасника правочину слід робити, перш за все, на основі доказів, які свідчать про внутрішній психічний стан особи в момент вчинення правочину. Хоча висновок експертизи в такій справі є лише одним із доказів і йому слід давати належну оцінку в сукупності з іншими доказами, будь-які зовнішні обставини (показання свідків про поведінку особи тощо) мають лише побічне значення для встановлення того, чи була здатною особа в конкретний момент вчинення правочину розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними²⁹.

Ірпінський міський суд Київської області, розглядаючи цивільну справу про визнання заповіту недійсним, не визнав висновок посмертної судово-психіатричної експертизи, а також акт повторної судово-психіатричної експертизи як достатнє та достовірне свідчення того, що заповідач у момент складення заповіту не усвідомлював значення своїх дій та не міг керувати ними. У мотивувальній частині рішення суд вказав, що проведеною у справі експертизою не зроблено висновку про абсолютну неспроможність особи в момент складення нею заповіту розуміти значення своїх дій та керувати ними, а лише стверджено, що існуючі на той час порушення її психічної діяльності істотно впливали на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, тобто, на цей період заповідач не міг повною мірою усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Крім того, як вбачається з письмових пояснень приватного нотаріуса, який посвідчив оспорюваний заповіт, спадкодавець був у здоровому розумі та в ясній пам'яті, на її запитання відповідав чітко. Сказав, що він усвідомлює, що робить, що це його особисте

бажання — написати заповіт на відповідача у справі. Заповіт був прочитаний спадкодавцем та власноручно підписаний ним за місцем лікування останнього у військовому шпиталі. Отже, у зв'язку з відсутністю доказів про абсолютну неспроможність заповідача в момент складення ним заповіту розуміти значення своїх дій і керувати ними, суд відмовив у задоволенні позову³⁰.

Предметом посмертної судово-психіатричної експертизи в цивільному процесі є оцінка психічного стану особи, її здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними на період юридично значущої дії (вчинення правочину), яка сталася у минулому. Складнощі цього виду експертизи обумовлені необхідністю оцінювати психічний стан заповідача ретроспективно, без можливості його особистого обстеження, на підставі даних медичної документації, показань свідків, рідних, знайомих, особистого листування хворого, будь-яких записів, характеристик з роботи і за місцем проживання, а також інших матеріалів, що характеризують особистість покійного.

Всі ці дані можуть бути розрізненими, суперечливими й недостатніми для висновку експертизи. Медична документація, в основному, стосується фізичного стану заповідача і не дає уявлення про психологічні прояви характеру саме на момент посвідчення заповіту. Навіть у тих випадках, коли заповідачі перебували під доглядом у психоневрологічному диспансері або були консультовані психіатрами, оцінка їхнього психічного стану може бути різною в різні дні консультацій і записів спостережень.

Об'єктом посмертної судово-психіатричної експертизи є виключно матеріали справи та медична документація. Експерт не має можливості безпосередньо дослідити психічний стан підекспертного, а тільки проводить його вторинну оцінку, аналізуючи відомості, що вказують, як цей психічний стан та поведінка бачились у різні проміжки часу, в тому числі і в період вчинення правочину, медичними, юридичними працівниками, оточуючими, та знайшли відображення в поданих матеріалах. Таким чином, діагностична зада-

²⁸ Далі за текстом — ЦПК.

²⁹ Постанова ВСУ від 29.02.12 р. у справі № 6-9цс12 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/950FE8CDF6F7E198C2257C92003A636C](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/950FE8CDF6F7E198C2257C92003A636C).

³⁰ Рішення Ірпінського міського суду Київської області від 27.08.14 р. у справі № 367/3916/14-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40268440>.

ча вирішується експертом не безпосередньо стосовно підекспертного, а опосередковано, через оцінку інформації, яка міститься в досліджуваних об'єктах на предмет її відповідності існуючим у психіатрії діагностичним стандартам. У поданих на експертизу об'єктах, як правило, відсутня достатня кількість фактів, що характеризують особу підекспертного, його психічний стан, поведінку під час укладання угоди та в періоди часу, що безпосередньо передують вчиненню юридично значущої дії, та наступні за нею. За таких обставин експерт змушений формулювати висновки, зважаючи на дефіцит інформації³¹.

Крім посмертної судово-психіатричної, у справах про визнання заповіту недійсним призначається судово графологічна (почеркознавча) експертиза з метою встановлення справжності підпису заповідача на спірному заповіті, а також, в окремих випадках, способу нанесення підпису заповідача. Судова графологічна експертиза є необхідною в разі оспорування заповіту у зв'язку з тим, що заповіт підписаний не особисто заповідачем всупереч імперативному положенню ст. 1247 ЦК. Почеркознавча експертиза проводиться на предмет відповідності почерку, яким підписано заповіт, почерку того, хто мав цей правочин вчиняти, а відтак об'єктом такої експертизи виступає підпис особи на заповіті. Особливістю судової графологічної (почеркознавчої) експертизи є обов'язкове надання в розпорядження експерта не лише досліджуваного рукописного об'єкта (заповіту), а й порівняльного матеріалу — зразків почерку та підписів заповідача. Причому правильний підхід до підготовки порівняльного матеріалу є однією з необхідних, а інколи й вирішальних умов для результативного проведення експертизи.

Ухвалою колегії суддів ВССУ від 21.12.11 р. у справі за позовом С. Л. Ю. до С. О. М. про визнання нікчемним заповіту, визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину, визначення додаткового строку для прийняття спадщини, скасовано рішення апеляційного суду Рівненської області від 17.02.11 р. Скасовуючи рішення суду першої інстанції про задоволення позовних вимог С. Л. Ю., апеляційний суд керувався тим,

що позивачем не надано жодних доказів, що заповіт підписаний не спадкодавцем С. Є. С. Проте апеляційний суд не дав оцінки висновку почеркознавчої експертизи, що підпис у графі «Підпис» на першому та другому примірниках заповіту від 06.09.99 р., посвідченому приватним нотаріусом Рівненського нотаріального округу О. А. М. та підпис у графі «Розписка про одержання оформленого документа» виконані не С. Є. С., а іншою особою із наслідуванням підпису С. Є. С. Справу направлено на новий розгляд до суду апеляційної інстанції³².

ЩОДО МОЖЛИВОСТІ УКЛАДЕННЯ МИРОВОЇ УГОДИ

Під час розгляду справи про визнання заповіту недійсним **сторони обмежені в процесуальному праві щодо укладення мирової угоди** (ст. 175 ЦПК). При визначенні можливості укладення мирової угоди у конкретній справі, пов'язаній із вирішенням спадкового спору, слід враховувати принцип свободи заповіту, що є основною базовою засадою, навколо якої ґрунтується увесь інститут спадкування за заповітом. Крім призначення спадкоємця, заповідач наділений також правом позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа потенційних спадкоємців за законом. Уявляється справедливим, що спадкоємці шляхом визнання заповіту недійсним можуть намагатися ухилитися від виконання покладених на них змістом заповіту обов'язків — зокрема, заповідального відказу, заповідального покладення. За наявності умови в заповіті (ст. 1242 ЦК) аналогічно можна припустити, що спадкоємець шляхом укладення мирової угоди у справі про визнання заповіту недійсним уникає вчинення тих дій, що складають зміст умови заповіту.

Висновок щодо неможливості укладення мирової угоди, змістом якої є визнання заповіту недійсним повністю або в частині, узгоджується з позицією ВСУ. Так, відповідно до п. 29 постанови Пленуму ВСУ № 9 судам необхідно враховувати, що в силу ч. 2 ст. 215 ЦК норми закону щодо підстав нікчемності правочинів є імперативними. У зв'язку з цим суди повинні відмовляти у визнанні мирових угод у справах щодо визнання

³¹ Лейко В. Р. Посмертна судово-психіатрична експертиза у цивільному процесі — методологічні, методичні принципи проведення та завдання // Український вісник психоневрології. — 2002. — Т. 10. — Вип. 1. — С. 121.

³² Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16.05.13 р. № 24-753/0/4-13 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13>.

нікчемності правочинів та застосування наслідків як таких, що суперечать закону (ч. 5 ст. 175 ЦПК).

Хоча варто відзначити, що окремі суди необґрунтовано допускають можливість закінчення цивільної справи про визнання недійсним заповіту шляхом укладення мирової угоди³³.

До вимог про визнання заповіту недійсним застосовується загальний строк позовної давності тривалістю у 3 роки (ст. 257 ЦК). Початок перебігу строку позовної давності за вимогами про визнання заповіту недійсним починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення прав та про підстави для визнання заповіту недійсним, але не раніше відкриття спадщини.

Так, рішенням Малиновського районного суду м. Одеси залишено без задоволення позов про встановлення нікчемним заповіту та застосування наслідків нікчемності правочину на тій підставі, що позивачем було пропущено строк позовної давності. Позивач у своєму позові посилався на те, що про спірний заповіт йому стало відомо у 2011 року, проте відповідно до матеріалів справи звернувся до суду він 20.10.15 р. Враховуючи те, що по цій справі застосовується загальна позовна давність тривалістю у три роки, строк на звернення до суду вже минув. Беручи до уваги, що представник відповідача звернулася до суду з заявою про застосування позовної давності, суд відповідний позов залишив без задоволення³⁴.

³³ Див., напр.: *ухвала* Київського районного суду м. Донецька від 28.01.11 р. у справі № 2-200/11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21131790>; *ухвала* Радомишльського районного суду Житомирської області від 10.06.11 р. у справі № 2-357/2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19614415>

³⁴ Рішення Малиновського районного суду м. Одеси від 21.06.16 р. у справі № 521/17177/15-ц [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58908206>